

Ελληνικός φιλελευθερισμός

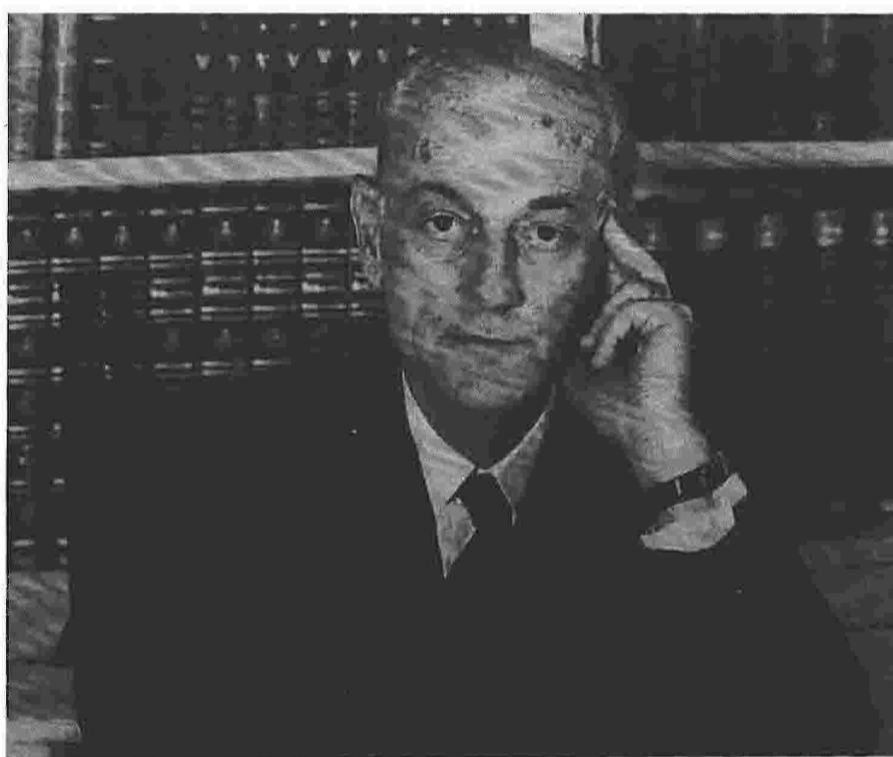
Κρυπτοφιλελεύθεροι, ριζοσπάστες ή ευκαιριακοί φιλελεύθεροι – ποιοι είναι οι φιλελεύθεροι;

Από τους ΦΙΛΗΜΟΝΑ ΠΑΙΟΝΙΔΗ και ΓΙΑΝΝΗ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ

Ευάνθης Χατζηβασιλείου,
Ελληνικός φιλελευθερισμός,
Το ριζοσπαστικό ρεύμα (1932-1979),
Πατάκη, Αθήνα 2010, σελ. 604

Εκκινώντας από την εκτίμηση ότι, σε αντίθεση με την πλούσια βιβλιογραφία για την ελληνική Αριστερά, το λοιπό πολιτικό φάσμα και, ιδίως, αυτό που ονομάζεται «ελληνικός φιλελευθερισμός» δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, ο συγγραφέας φιλοδοξεί να συμβάλει στην κάλυψη αυτού του προφανούς κενού.

Ο αρνητικός προσδιορισμός της θεματικής είναι έκδηλος στο εισαγωγικό μέρος, όπου ο συγγραφέας επιχειρεί να αποσαφηνίσει το εννοιολογικό πλαίσιο του. Ο ίδιος αναγνωρίζει τις δυσχέρειες του εγχειρήματος, καθώς η σχέση πολιτικής θεωρίας και πρακτικής πολιτικής, όπως υπαινίσσεται, είναι συνήθως χαλαρή – και όχι μόνο στον «φιλελεύθερο» χώρο. Υιοθετεί χωρίς συζήτηση ως ελάχιστο αξιωματικό περιεχόμενο του φιλελευθερισμού την «πρωτοκαθεδρία της ανθρώπινης φύσης, του ατόμου και των ελευθεριών του» (σ. 21). Η αναφορά, ωστόσο, στην «πρωτοκαθεδρία της ανθρώπινης φύσης» παρουσιάζει σοβαρές εννοιολογικές δυσκολίες. Από τη στιγμή που οι περισσότερες πολιτικές ιδεολογίες ενστερνίζονται κάποια κανονιστική θεώρηση της ανθρώπινης φύσης, θα πρέπει να εξηγηθεί πώς εννοείται ειδικά στο φιλελευθερισμό η ανθρώπινη φύση καθώς και να διευκρινιστεί σε τι ακριβώς συνίσταται η «πρωτοκαθεδρία» της. Ακόμα προβληματισμό προκαλεί και η συνακόλουθη θέση του συγγραφέα ότι ο φιλελευθερισμός αποδίδει έμφαση στο «τι απαγορεύεται» στο άτομο, ενώ οι δογματικές ιδεολογίες στο «τι επιτρέπεται» (σ. 22). Το ζήτημα, ωστόσο, δεν είναι σε ποιο από τα δύο επικεντρώνεται μια πολιτική θεωρία, καθώς χονδρικά το «επιτρεπόμενο» ισοδυναμεί με το «μη απαγορευμένο» και το απαγορευμένο με το «μη επιτρεπτό». Το ζήτημα είναι πώς

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

τοποθετούνται οι πολιτικές ιδεολογίες, και προφανώς ο φιλελευθερισμός, σε σχέση με συγκεκριμένες μορφές διαγωγής, όπως λ.χ. το να επικρίνει κανείς την πολιτική του κυβερνώντος κόμματος χωρίς καμία νομική συνέπεια. Η θέση που λαμβάνουν μας παρέχει τη δυνατότητα να σύρουμε κάποιες, έστω αδρές, ουσιαστικές διαχωριστικές γραμμές.

Εξίσου συζητήσιμη εμφανίζεται και η προσπάθεια προσδιορισμού του «ελληνικού φιλελεύθερου χώρου» ως «το σύνολο των μετριοπαθών πολιτικών δυνάμεων που εφάρμοζαν μία πολιτική ... στηριγμένη στην προτίμηση ... προς ένα σύστημα ελεύθερης οικονομίας, το οποίο συνοδεύεται από ένα πολυκομματικό αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα και την καθολική πολιτική συμμετοχή.» (σ. 30) Αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο συγγραφέας οδηγείται σε αυτή τη γενίκευση από το υλικό που διαθέτει, και όχι από τον ορισμό του φιλελευθερισμού που έδωσε προηγουμένως, αλλά και πάλι, διαβάζοντας το βιβλίο, η περιγραφή αυτή αποδεικνύεται σε μεγάλο βαθμό ανακριβής. Οι ριζοσπάστες φιλε-

λεύθεροι που συζητούνται στη συνέχεια τάσσονται υπέρ μιας ισχυρής κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και, από τα Δεκεμβριανά και εφεξής, απορρίπτουν τη συμμετοχή των κομμουνιστών στους πολιτικούς θεσμούς.

Ωστόσο, θα ήταν άδικο να κρίνουμε αυτή τη μελέτη από το θεωρητικό μέρος της. Ο ίδιος ο συγγραφέας χαρακτηρίζει το έργο του ως μελέτη πολιτικής ιστορίας, στην οποία αντιπαραβάλλει τον ιδεολογικό προβληματισμό που άρθρωσαν συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα με την πολιτική που, όταν τους δόθηκε η δυνατότητα, εφάρμοσαν στην πράξη. Επιπλέον, ως ιστορικός ζητημάτων εξωτερικής πολιτικής, ενδιαφέρεται για την επίδραση των διεθνών εξελίξεων πάνω στην ιδεολογική/πολιτική τάση που μελετά.

Ως προς την ελληνική περίπτωση, ο συγγραφέας αναγνωρίζει έναν εγχώριο «συντηρητισμό», ικανό να αντιστέκεται στον «εκσυγχρονισμό», εν ανάγκη να προσαρμόζεται και, εν τέλει, να επιβιώνει. Στη βαθιά ρι-

ζωμένη συντηρητική ή «παραδοσιακή» αυτή τάση ο συγγραφέας χρεώνει πολλές από τις αντιξοότητες που αντιμετώπισε το «ριζοσπαστικό ρεύμα». Ωστόσο, δεν επιλέγει να χρησιμοποιήσει το δίπολο «παραδοσιακής στάσης-εκσυγχρονισμού», εκτιμώντας ορθά ότι στο πλαίσιο πολιτικών χώρων με αξιώσεις πολυσυλλεκτικότητας οι τάσεις αυτές συνυπάρχουν. Προτείνει, λοιπόν, τη διάκριση ανάμεσα σε έναν ευρύ «φιλελεύθερο» χώρο και το υπόλοιπο πολιτικό φάσμα.

Η ανάλυσή του κινείται στο επίπεδο των ηγετικών ομάδων (elites), τις οποίες εντάσσει ή όχι στο ιδεολογικό ρεύμα που εξετάζει με βάση όχι τόσο τον θεωρητικό αυτοπροσδιορισμό τους όσο τα πεπραγμένα τους. Αναγνωρίζει, πάντως, σημαντικά περιθώρια «πραγματισμού», αρκεί, κατά την κρίση του, αυτά να μην «αναιρούν τη φιλελεύθερη» υφή προθέσεων και πράξεων. Επιπλέον, θεωρεί ότι η τρέχουσα ορολογία μιας εποχής δεν δεσμεύει τον ερευνητή (σ. 33). Η χαλαρή αυτή χρήση των όρων επιτρέπει την ανακάλυψη «κρυπτοφιλελεύθερων» σε περιόδους που η χρήση του όρου αποτελούσε ανάθεμα για μεγάλη μερίδα πολιτικών δυνάμεων. Αντιστρόφως, η ίδια χαλαρότητα θολώνει τη διάκριση ανάμεσα σε συνεπείς και ευκαιριακούς (fair weather) φιλελεύθερους – όπως επισημαίνει ο ίδιος ο συγγραφέας (σ. 34). Ακόμα, ελλοχεύει ο κίνδυνος της αναδρομικής χρήσης όρων (σ. 23).

Κατά τον συγγραφέα, οι θιασώτες του «ριζοσπαστικού ρεύματος» είχαν ως αρχικό πρότυπο την πολιτική του New Deal που άσκησε η κυβέρνηση του Φραγκλίνου Ντ. Ρούσβελτ. Στην ελληνική περίπτωση, απαιτούνταν θεμελιώδεις αλλαγές προκειμένου το κράτος να καταστεί ικανό να εκπληρώσει τον αυξημένο ρόλο του. Καίρια είναι η επισήμανση ότι απόπειρες προγενέστερες της υπό εξέταση περιόδου είχαν προσκρούσει στην πελατιακή χρήση του κρατικού μηχανισμού. Ωστόσο, στα επόμενα κεφάλαια δεν διευκρινίζεται γιατί οι μεταπολεμικές μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις δεν απέδωσαν τα επιθυμητά

Σεπτέμβριος 2011

αποτελέσματα – αυτό που ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο πλέον επιτυχημένος εκφραστής του «ριζοσπαστικού ρεύματος» κατά τον συγγραφέα, συνόψισε με τη φράση «να γίνουμε καλοί πολίτες και Κράτος σοβαρό». Χωρίς σαφές και σταθερό πλαίσιο κανόνων και αξιόπιστες δικλίδες ασφαλείας, η κρατική παρέμβαση στην ελληνική οικονομία κινδύνευε πάντοτε να εκφυλιστεί σε αντιπαραγωγικό κρατικισμό. Ταυτόχρονα, στο κοινωνικό πεδίο, ακόμα και στις ευτυχέστερες στιγμές της «ριζοσπαστικής» διακυβέρνησης, ο κρατικός μηχανισμός δεν έπαψε να λειτουργεί και ως όργανο εξυπηρέτησης κομματικών συμφερόντων. Χωρίς την υπέρβαση του πελατειακού συστήματος στάθηκε αδύνατη η ανάδυση μιας κοινωνίας των πολιτών, που θα λειτουργούσε ως μοχλός της φιλελεύθερης μεταρρύθμισης.

Το Πρώτο Μέρος, με τίτλο «Ο επώδυνος τοκετός: Τα παιδιά της πόλης, 1932-1946» (σ. 53-206), ανιχνεύει τις καταβολές του «ριζοσπαστικού ρεύματος», με άξονα τη σκέψη και τη δράση κυρίως τριών προσωπικοτήτων, του Γιώργου Θεοτοκά, του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και του Γεωργίου Παπανδρέου. Ο λόγος τους παρατίθεται εκτενώς, ωστόσο το στοιχείο της σύγκρισης είναι δυσδιάκριτο. Γίνεται σαφές ότι, σε μια εποχή παρατεταμένης κρίσης που κορυφώθηκε με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα πρόσωπα αυτά επιδίωξαν να συνδυάσουν το φιλελεύθερο δημοκρατικό πρότυπο διακυβέρνησης με αξιόσυνες κοινωνικής δικαιοσύνης, υιοθετώντας, με εξαίρεση τον Θεοτοκά, τον όρο «σοσιαλισμός». Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, η χρήση αυτού του όρου δεν μπορεί να ληφθεί τοις μετρητοίς: το «ριζοσπαστικό ρεύμα» δεν συνέκλινε τελικά στην κοίτη της σοσιαλδημοκρατίας. (σ. 200) Στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής αντιπαράθεσης, οι θιασώτες του συνειδητά επιδίωξαν να υπερβούν τις διαχωριστικές γραμμές του Εθνικού Διχασμού, αντιλαμβανόμενοι την πλήρη αναντιστοιχία τους με τις προκλήσεις των καιρών. Πριν προλάβουν, όμως, να εκδηλώσουν αποτελεσματικά την παρέμβασή τους, αντιμετώπισαν πρόβλημα επιβίωσης. Πρώτα το αυταρχικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου, έπειτα η Κατοχή και, ήδη κατά τη διάρκειά της, η δυναμική εμφάνιση της κομμουνιστικής Αριστεράς, μολονότι δεν εκμηδένισαν το «ριζοσπαστικό ρεύμα», επηρέασαν αποφασιστικά τον περαιτέρω προσανατολισμό του. Αν η δικτατορία και η ναζιστική κατοχή τόνωσαν τα «ριζοσπαστικά» και «σοσιαλιστικά» χαρακτηριστικά του «ρεύματος», η απειλή του ΕΑΜ/ΚΚΕ το εξέτρεψε σε πιο συντηρητικές κατευθύνσεις. Ο συγγραφέας τονίζει ιδιαίτερα

Σεπτέμβριος 2011

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Γεώργιος Παπανδρέου.

την ευθύνη της κομμουνιστικής Αριστεράς για την αποτυχία του «ρεύματος» να επιτελέσει τον μεταρρυθμιστικό του ρόλο υπό την ηγεσία του Παπανδρέου την επομένη της απελευθέρωσης.¹ Στις επιλογές του ΕΑΜ/ΚΚΕ χρεώνει, επίσης, μια ακόμα ανασταλτική εξέλιξη για την πορεία του «ριζοσπαστικού ρεύματος», την πολιτική αναζωογόνηση των προπολεμικών παρατάξεων του Διχασμού, οι οποίες αποδείχθηκαν, έστω και πρόσκαιρα, ασυναγώνιστοι δίαυλοι πατριωτικής-προστασίας (σ. 171).

Στο πρώτο αυτό μέρος επίσης είναι εμφανής η μέριμνα να συντεθεί μια γενεαλογία της ελληνικής «Κεντροδεξιάς» διαμέσου του «ριζοσπαστικού ρεύματος». Πρόκειται για πρόσωπα που, έπειτα από ατελέσφορες προσπάθειες αυτόνομης πολιτικής παρέμβασης ή τη στέγασή τους σε σχήματα του κατακερματισμένου βενιζελογενούς «Κέντρου» (βλ. Δεύτερο Μέρος: «Η εποχή των μεταλλάξεων, 1947-1955», σ. 209-289), θα πλαισιώσουν τον Κωνσταντίνο Καραμανλή τόσο κατά την «οκταετία» όσο και κατά τη μεταπολιτευτική διακυβέρνησή του. Αν και μάλλον περιστασιακός συνοδοιπόρος του «ρεύματος», ο Καραμανλής, στην ιστορική διαδρομή του οποίου ο συγγραφέας έχει αφιερώσει το μεγαλύτερο τμήμα του έργου του, πρωταγωνιστεί στο Τρίτο Μέρος («Οι αγωνίες της πράξης και τα όρια της επιτυχίας, 1955-1979», σ. 293-542).

Χωρίς να υποτιμώνται τα επιτεύγματα της περιόδου του Σχεδίου Μάρσαλ, ο συγγραφέας θεωρεί ότι η άνοδος του Καραμανλή στην εξουσία λειτούργησε καταλυτικά για τη μετουσίωση των ιδεών του «ριζοσπαστικού ρεύματος» σε πράξη, ιδίως στο πεδίο της οικονομίας. Είναι, ωστόσο, προφανές ότι η θεσμική κατοχύρωση του αναπτυξιακού εγχειρήματος με έντονο το στοιχείο της κρατικής παρέμβασης, αλλά και οι αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση, την εκπαίδευση και την κοινωνική πρόνοια καθυστέρησαν σημαντικά. Όπως αναγνωρίζει ο συγγραφέας, μέρος των προβλημάτων οφειλόταν στη συγκατοίκηση «ριζοσπαστών» με συντηρητικά στοιχεία στους κόλπους της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως, η οποία, κατά την κρίση του, αναδείχθηκε στον κυριότερο φορέα μεταρρύθμισης κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να λησμονείται ότι αυτά τα συντηρητικά στοιχεία εκπροσωπούσαν τον βασικό κορμό των οπαδών της ΕΡΕ, χάρη στη στήριξη των οποίων δόθηκε στους «ριζοσπάστες» η ευκαιρία να κυβερνήσουν. Έπρεπε να μεσολαβήσει η επταετής στρατιωτική δικτατορία ώστε τα συντηρητικά αυτά στοιχεία να χάσουν τη νομιμοποίησή τους και να προχωρήσει η υλοποίηση της «ριζοσπαστικής» ατζέντας στο θεσμικό πεδίο με το Σύνταγμα του 1975 και άλλες παρεμβάσεις.

Ηα μπορούσε να διατυπώσει κανείς σοβαρές αντιρρήσεις για το χαρακτηρισμό ως γνήσια «φιλελεύθερης» μιας πολιτικής που πρόβαλλε την έντονη παρέμβαση του κράτους στην οικονομία. Το επιχείρημα του συγγραφέα ότι η συγκεκριμένη τάση πρέπει να κριθεί στο πλαίσιο της εποχής της είναι προσφιλές στους ιστορικούς. Στο πεδίο της λειτουργίας των θεσμών, ωστόσο, ο συγγραφέας προσπερνά μάλλον εύκολα ορισμένα φαινόμενα της καραμανλικής οκταετίας (Κεφάλαιο Χ: «Η ώρα της μεταρρύθμισης, 1955-1963 (II) το πολιτικό σύστημα, οι θεσμοί και η επώδυνη ήττα»). Γενικότερα, στο διάστημα μεταξύ 1945 και 1967, το ελληνικό πολιτικό σύστημα παρουσίασε ποικίλες αποκλίσεις από το δυτικό φιλελεύθερο πρότυπο. Σύμφωνα με τον κορυφαίο πολιτικό επιστήμονα Ρόμπερτ Α. Νταλ, οι ελάχιστες προϋποθέσεις λειτουργίας ενός δημοκρατικού πολιτικού συστήματος περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, αδιάβλητες εκλογές, δυνατότητα κριτικής της κρατούσας ιδεολογίας, ελευθερία πληροφόρησης των πολιτών, καθώς και το δικαίωμα ίδρυσης κομμάτων με στόχο την απρόσκοπτη διεκδίκηση της πολιτικής εξουσίας.² Κανένα από τα κριτήρια αυτά δεν είχε πλήρη εφαρμογή κατά την εν λόγω περίοδο. Αν «ο περιορισμός των εχθρών της ελευθερίας» (σ. 197) δεν

αποτελούσε αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο στη δημοκρατική Δύση, το «παρασύνταγμα» που ενσωμάτωνε τα έκτακτα μέτρα της μεταξικής περιόδου και του Εμφυλίου, η δράση του παρακράτους, και, ιδίως, η επιλογή του ίδιου του Καραμανλή να αναθέσει στο μηχανισμό ασφαλείας και, εν τέλει, στο Στρατό τον επηρεασμό της συμπεριφοράς του εκλογικού σώματος ενόψει των εκλογών του 1961 δεν μπορούν να ερμηνευτούν με αναφορά στις αντιλήψεις ενός φιλελεύθερου «ριζοσπαστικού ρεύματος».³ Ακόμα και η συνταγματική «βαθεία τομή» που προτάθηκε το 1961-63 απέβλεπε στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος των αρμοδιοτήτων όχι μόνον του ανώτατου άρχοντα αλλά και της Βουλής, για να μην αναφέρει κανείς την ενσωμάτωση της λογικής των εκτάκτων μέτρων, την περιστολή της ελευθεροτυπίας και άλλα μέτρα που δύσκολα υποδήλωναν προσήλωση σε φιλελεύθερες αρχές.

Το έλλειμμα δημοκρατίας στην Ελλάδα ήταν επίσης ασύμβατο με τη σαφή επιλογή του «ριζοσπαστικού ρεύματος» να ταυτίσει τις τύχες της χώρας με τη φιλελεύθερη δημοκρατική Δύση. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, οι θιασώτες του «ρεύματος» δήλωναν υπέρμαχοι ενός θετικού «πατριωτισμού», σε αντιδιαστολή με τον «στείρο εθνικισμό» και την πατριδοκαπηλία. Σε αντιστοιχία με τις αντιλήψεις της εποχής τους, θεωρούσαν το έθνος αυτοτελή αξία και πρωταρχικό συστατικό στοιχείο της ανθρωπότητας. Παράλληλα, απέβλεπαν σε σχήματα διεθνούς συνεργασίας, με επίκεντρο την «προηγμένη» και δημοκρατική Δύση, στο πλαίσιο των οποίων προσδοκούσαν την επίλυση χρόνιων προβλημάτων στη διοίκηση, την οικονομία, και, ιδίως, την εθνική ασφάλεια της Ελλάδας. Επομένως, δεν είναι τυχαίο ότι τα πρόσωπα αυτά πρωτοστάτησαν στην ένταξη, την προσαρμογή και την παραμονή της χώρας σε όλες τις μεταπολεμικές μορφές συνεργασίας και ολοκλήρωσης, από τον Οργανισμό Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας – παράγωγο του λεγόμενου Σχεδίου Μάρσαλ – έως τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Ωστόσο, «η ταυτόχρονη έμφαση στον εθνισμό και τον διεθνισμό», όπως αναφέρει ο συγγραφέας (σ. 81), αναδίδει αμηχανία.

Πέραν αυτών των επισημάνσεων, ο συγγραφέας δεν προχωρά στη διερεύνηση του εθνικισμού ως στοιχείου της ιδεολογικής συγκρότησης αλλά και της πολιτικής πρακτικής των φορέων του «ρεύματος»

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησής του Παναγιώτης Κανελλόπουλος (πρώτος από αριστερά) έχοντας ανάμεσά τους τον αντικαγκελάριο της Δυτικής Γερμανίας Λούντβιχ Έρχαρντ μαζί με αντιπροσωπεία Ευρωπαίων επισήμων κατά την επίσκεψή τους για την υπογραφή του πρωτοκόλλου της Συμφωνίας Σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), την οποία τότε αποτελούσαν έξι χώρες. Η τελετή υπογραφής έγινε στις 9 Ιουλίου 1961. Δεύτερος από δεξιά ένας από τους αρχιτέκτονες της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ο Βέλγος υπουργός Εξωτερικών και Πωλ Ανρ΄ Σπάακ. Πίσω του διακρίνεται ο υπουργός Εξωτερικών Ενώγγελος Αβέρωφ.

τόσο στο εσωτερικό πεδίο όσο και στον διεθνή περίγυρο της χώρας. Ορθά επισημαίνει τη σχετική, μόνον, αξία της «εθνικοφροσύνης» ως κοινής ιδεολογικής συνισταμένης των μη κομμουνιστικών πολιτικών δυνάμεων (σ. 200-202), δεν αρκεί, όμως, η διαβεβαίωση ότι «[ο] πολιτικός λόγος των ριζοσπαστών δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εθνικιστικός» (σ. 200). Από την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το φαινόμενο, με κυμαινόμενη ένταση, ήταν ευδιάκριτο σε ολόκληρο το πολιτικό φάσμα. Ως συστατικό στοιχείο της πολιτικής κουλτούρας «Δεξιών» και «Κεντρώων», «ριζοσπαστών» ή μη, αλλά και ως μάλλον ευκαιριακή σημαία της κομμουνιστικής Αριστεράς, ο εθνικισμός αποτέλεσε ισχυρότατο όπλο για τη δυσφήμιση ή τον αποκλεισμό εσωτερικών αντιπάλων και, ταυτόχρονα, εγκλώβισε διαδοχικές κυβερνήσεις στην άσκηση ατελέσφορης εξωτερικής πολιτικής. Δεν είναι σαφές γιατί ένας ιστορικός που έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το Κυπριακό ζήτημα, αλλά και γενικότερα την ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, παραμερίζει τη σημαντική αυτή πτυχή που στοίχισε στη χώρα πολύτιμο διπλωματικό κεφάλαιο και, μεταξύ άλλων, συνέβαλε στη γιγάντωση των αμυντικών της δαπανών – εις βάρος, φυσικά, της ανάπτυξης.

Ο εθνικισμός αυτός δεν εμφανιζόταν πάντοτε ως κατάλοιπο της Μεγάλης Ιδέας. Μπορεί να ήταν περισσότερο ή λιγότερο κοινότοπος,

παρέμενε, πάντως, ικανός να θολώνει την κρίση αξιολογών ανθρώπων. Το Μάιο του 1936, για παράδειγμα, ο Κανελλόπουλος δεν δίσταζε να υποστηρίξει δημόσια πως «[μ]εταξύ Μόσχας και Ρώμης κείνται αι Αθήναι, αι οποίαι αποτελούν ως ιδέα (πρέπει να αποτελέσουν και ως πραγματικότητα) το μέτρον!» (η έμφαση στο πρωτότυπο, σ. 71-72). Σχεδόν τρεις δεκαετίες αργότερα, ο Παπανδρέου δημοσίως έκανε λόγο για αναβίωση της εκπολιτιστικής «πορεία[ς] του Μεγάλου Αλεξάνδρου προς την Ανατολήν» με ορμητήριο τη διεκδικούμενη Κύπρο. Ο Κανελλόπουλος, πάλι, απείλησε να παραιτηθεί από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση όταν, το Δεκέμβρη του 1942, η βρετανική κυβέρνηση τάχθηκε υπέρ της ανεξαρτησίας της Αλβανίας μετά τον πόλεμο, επιφύλασσόμενη πάντως για το ζήτημα των συνόρων της. Το ιδεολογικό στίγμα του Κανελλόπουλου την ίδια περίπου, εποχή συνόψισε επιφανής Βρετανός συνομιλητής του: «Ο σοσιαλισμός του είναι ο σοσιαλισμός της βαθμιαίας εφαρμογής (gradualness) και είναι έντονα χρωματισμένος με εθνικισμό»⁴.

Παρά την εύλογη ανασφάλεια που γεννούσαν τα προσωπικά του βιώματα στη Μακεδονία των πρώτων δεκαετιών του αιώνα, ο Καραμανλής υπήρξε πολύ πιο μετρημένος στις δημόσιες τοποθετήσεις του. Όπως φαίνεται και από αυτή τη μελέτη, ο ίδιος προτιμούσε να διοχετεύσει το δυναμισμό του στη μεγέθυνση όχι της επι-

κράτειας αλλά της «πίτας», δηλαδή του εθνικού εισοδήματος. Αυτό με τη σειρά του θα επέτρεπε τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Το ότι δεν κατάφερε να προωθήσει την αναπτυξιακή του πολιτική απερίσπαστος δεν οφειλόταν μόνο σε εξωγενείς αντιξοότητες ή σε εσωτερική υπονόμευση, αλλά και σε επιλογές κυβερνήσεων στις οποίες μετείχε, μεταξύ των οποίων ήταν και η άγονη διεκδίκηση της Κύπρου. Σε τελική ανάλυση, είναι αμφίβολο κατά πόσον ο ίδιος ο Καραμανλής ενδιαφερόταν για το χαρακτηρισμό του ως «ριζοσπάστη-φιλελεύθερου», τουλάχιστον μέχρις ότου άρχισε να τον απασχολεί η μελλοντική πορεία και προσαρμογή του δεύτερου κομματικού του δημιουργήματος αλλά και η προσωπική του υστεροφημία, στα τέλη της δεκαετίας του 1970.

Το εκτενές αυτό βιβλίο είναι καλογραμμένο και η τεκμηρίωσή του μαρτυρά την τεράστια εποπτεία του συγγραφέα τόσο για την περίοδο όσο και για τους πολιτικούς χώρους στους οποίους αναφέρεται. Ίσως το πιο φιλόδοξο από τα έργα του πολυγραφοτάτου αυτού ιστορικού προσφέρει ερεθίσματα για διάλογο πάνω σε ένα ανεπαρκώς μελετημένο, όπως προαναφέρθηκε, πολιτικό και ιδεολογικό φαινόμενο το οποίο υπήρξε καθοριστικό για την πορεία της μεταπολεμικής Ελλάδας. ▲

1 Από την άλλη μεριά, είναι μάλλον υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι η παρέμβαση του Παπανδρέου «ήταν αυτή που καθόρισε και το τελικό αποτέλεσμα του αγώνα, όχι μόνον για το 1944, αλλά και για το 1949» (σ. 154, και παρομοίως, σ. 169). Οι δυνάμεις που αντιπαράταχθηκαν στο ΕΑΜ/ΚΚΕ τόσο πριν όσο και, ιδίως, μετά την Απελευθέρωση δεν ήταν ποτέ υπό τον έλεγχο του Παπανδρέου.

2 Robert A. Dahl, *On Democracy*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1998, σ. 83 κ.ε.

3 Η επίκληση της «σύγχρονης έρευνας» για να τεκμηριωθεί η μη εφαρμογή του Σχεδίου «Περικλής» είναι το λιγότερο ανεπαρκής. Το κείμενο του Αμερικανού ιστορικού Τζέιμς Μίλερ, στον οποίον παραπέμπει ο συγγραφέας, είναι εξόχως αντιφατικό: πρώτα κάνει λόγο για «μικρές ανωμαλίες» (small irregularities) στη διάρκεια των εκλογών, αμέσως παρακάτω όμως αναφέρει κομπάζοντας ότι «ο στρατός και η αστυνομία ενεργά ενθάρρυναν την ψήφο» υπέρ της ΕΡΕ: J.E. Miller, *The United States and the Making of Modern Greece: History and Power, 1950-1974*, The University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 2009, σ. 76-77.

4 Kenneth Young, *The Diaries of Sir Robert Bruce Lockhart*, τόμος 2 (1939-1965), Macmillan, Λονδίνο 1980, σ. 221.